Jidysz

Jidysz (jid. יִידיש *jidisz*, dosł. „żydowski” – od pierwotnego określenia w tym języku יִידיש־טַייטש *jidisz-tajcz* „żydowski niemiecki”) – język Żydów aszkenazyjskich, powstały ok. X wieku w południowych Niemczech na bazie dialektu średnio-wysoko-niemieckiego z dodatkiem elementów hebrajskich, słowiańskich i romańskich.

Zwany niekiedy także מאַמע־לשון (*mame-loszn* „język matczyny”) lub לשון־אַשכנז (*loszn-aszkenaz* „język aszkenazyjski”) w odróżnieniu od לשון־קודש (*loszn-kojdesz* „język święty”), którym to terminem określany jest tradycyjnie język hebrajski.

Spis treści

- **Pismo**
- **Historia**
- **Piśmiennictwo**
  - Rozkwit
  - Czasy powojenne
  - Czasy współczesne
- **Znani pisarze i poeci tworzący w języku jidysz**
- **Dialekty**
- **Zobacz też**
- **Przypisy**
- **Bibliografia**
  - Historia literatury
  - Słowniki
    - Źródła uzupełniające
  - Podręczniki
  - Inne
- **Linki zewnętrzne**

יִידיש *Jidisz*	
Obszar	Stany Zjednoczone, Litwa, Rosja, Francja, Izrael, Ukraina, Niemcy, Białoruś, Kanada, Brazylia, Argentyna, Australia i wiele innych
Liczba mówiących	3–4 miliony
Pismo/alfabet	hebrajskie
Klasyfikacja genetyczna	
▪ Języki indoeuropejskie ▪ Języki germańskie ▪ Języki zachodniogermańskie ▪ Języki wysokoniemieckie ▪ Język jidysz	
Status oficjalny	
język urzędowy	Żydowski Obwód Autonomiczny Federacji Rosyjskiej. Na terenach zamieszkanych przez mniejszość żydowską: Szwecja, Mołdawia
Organ regulujący	YIVO
Kody języka	
ISO 639-1	yi
ISO 639-2	yid
Kod ISO 639-3↗	yid (https://iso639-3.sil.org/code/yid)
IETF	yi
Glottolog	yidd1255 (http://glottolog.org/resource/languoid/id/yidd1255)
Ethnologue	yid (https://www.ethnologue.com/language/yid)
WALS	ydd (http://wals.info/languoid/lect/wals_code_ydd)
SIL	yds – jidysz (migowy) ydd – jidysz wschodni yih – jidysz zachodni
W Wikipedii	
Zobacz też: język, języki świata	
Wikipedia w języku jidysz	
Słownik języka jidysz	

Pismo

Język ten tradycyjnie zapisywany jest alfabetem hebrajskim. Czasem jednak, współcześnie, spotyka się zapis przy użyciu alfabetu łacińskiego[1]. W tym przypadku stosuje się najczęściej metodę transkrypcji fonetycznej według ortografii właściwej dla danego języka; i tak np. osoba anglojęzyczna wyrażenie: איך בין אַ יִיד („Jestem Żydem”) przetranskrybuje jako: *ikh bin a yid*, polskojęzyczna zaś jako: *ich bin a jid*. Istnieje także, oparta na angielskiej, zmodyfikowana transkrypcja opracowana w instytucie YIVO (p. dalej). Transkrypcja ta,

zwana podług nomenklatury YIVO *romanizacją*, stosowana jest głównie przez środowiska akademickie i stanowi rodzaj międzynarodowego standardu. Ze względu na to, iż alfabet hebrajski nie rozróżnia małych i wielkich liter, przy transkrypcji bądź transliteracji pisma jidysz dopuszcza się zapis używający wyłącznie minuskuły. Pełna tabela zawierająca romanizację YIVO, polską transkrypcję fonetyczną oraz dodatkowo zapis IPA znajduje się w Wikisłowniku.

w Wikisłowniku

Ta strona zawiera symbole fonetyczne MAF. Bez właściwego wsparcia renderowania wyświetlane mogą być puste prostokąty lub inne symbole zamiast znaków Unikodu.

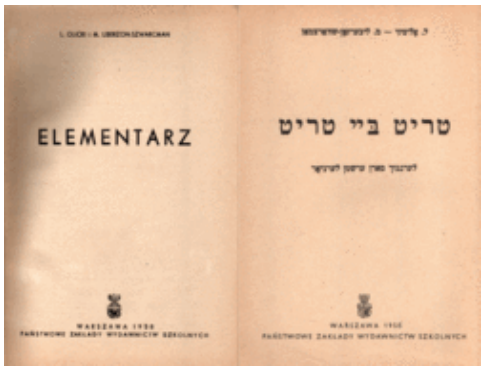

Elementarz, Warszawa 1958

Historia

Ludność żydowska, która przybyła z południa do doliny Renu, nie mówiła już po hebrajsku. Jej poprzednim językiem potocznym był bliżej nieokreślony język romański (możliwe, że był to język zarfatit), odmiana starofrancuskiego bądź włoskiego. W zetknięciu z miejscową ludnością germańską rozpoczął się proces powolnego przyswajania nowego języka. Jednakże już na tym etapie występowały różnice pomiędzy „żydowskim niemieckim" a „niemieckim", bowiem poza tradycyjnymi zapożyczeniami hebrajskimi, które stanowią stały element wszystkich języków żydowskich, mówiono używając również zapożyczeń ze starszego języka romańskiego. Do dziś przetrwały w jidysz pojedyncze słowa, będące śladem tamtego okresu. Są to m.in. imiona własne pochodzenia romańskiego: יענטע (*Jente*, od romańskiego *gentile*), בייֿלע (*Bejle*, od *Bella*) czy też czasownik: בענטשן (*benczn*, od *benedicere* „błogosławić"). Zatem język, którego używali Żydzi na poziomie podstawowych kontaktów społecznych, był tożsamy z językiem używanym przez ludność miejscową (co umożliwiało np. handel), zaś w kwestiach związanych z obyczajowością, kulturą i religią (konfesyjnych) był przez nią niezrozumiały (co zapewniało mu swego rodzaju hermetyczność, podobnie jak obecne slangi czy żargony społeczno-zawodowe).

Od XIII wieku rozpoczęły się stopniowe migracje Żydów na tereny słowiańskie, głównie do Czech, Polski, a z czasem i dalej na wschód. W wyniku tych migracji, jak również kontaktów handlowych, jidysz zaczął absorbować elementy słowiańskie, mające olbrzymi wpływ na jego ostateczny kształt. Najstarszymi słowiańskimi zapożyczeniami używanymi po dziś są takie słowa, jak נעבעך (*nebech*, od *neboha*; staropol. *nieboga* „biedactwo, biedaczek, godny pożałowania") czy זיידע (*zejde* „dziadek"), a także niektóre – zapomniane już, ale używane jeszcze do XIX w. – imiona własne, jak: טשארנה (*Czarna*), סלאווה (*Slawa*) czy זלאטה (*Zlata*)[2]. Istnieje teoria, według której miałyby być to zapożyczenia nie bezpośrednio od Słowian, a od ludności żydowskiej zamieszkującej ich obszar i posługującej się na co dzień językiem bądź językami judeosłowiańskimi, takimi jak knaan. O języku tym, czy też językach (bo brak jest danych, ile ich było), niewiele wiadomo. Bezspornie jednak miały one wpływ na dalszy rozwój języka jidysz, przez który – z czasem – zostały wyparte bądź zasymilowane.

Warto również wspomnieć o dość śmiałej hipotezie izraelskiego językoznawcy Paula Wexlera. W 1991 roku opublikował on ponadstustronicowy artykuł w „International Journal of the Sociology of Language" zatytułowany *Yiddish – The fifteenth Slavic language. A study of partial language shift from Judeo-Sorbian to German* (pol. *Jidysz – piętnasty język słowiański. Studium częściowego przesunięcia językowego z judeołużyckiego do niemieckiego*)[3]. Na podstawie przykładów zaczerpniętych z materiału językowego stara się on udowodnić pochodzenie jidysz od języków łużyckich. Według niego obydwa języki z czasem uległy silnej germanizacji, co dodatkowo wspiera zaproponowaną analizę porównawczą. Teoria ta, choć bardzo kontrowersyjna i nieznajdująca uznania pośród większości współczesnych badaczy, niejednokrotnie jako jedyna wyjaśnia pochodzenie części elementu słowiańskiego, którego stosunkowo duży zasięg nie może być – zdaniem autora – jedynie wynikiem zewnętrznych kontaktów językowych.

Piśmiennictwo

Pierwszy datowany zabytek piśmiennictwa pochodzi z roku 1272. Jest to krótkie rymowane błogosławieństwo znajdujące się w machzorze przeznaczonym dla kantora, napisanym najprawdopodobniej w Norymberdze:

Jidysz[4]	גוּט טַק אִים בְּטַגְּא שְׁ וַיר דִּיש מַחֲזוֹר אִין בֵּית הַכְּנֶסֶת טְרַגְּא
Transkrypcja	*gut tak im betage se waer dis machazor in bejs hakneses trage*
Tłumaczenie	niech będzie błogosławiony ten, który będzie nosił ten modlitewnik do synagogi

Pierwszy datowany (na rok 1272) zabytek piśmiennictwa w jidysz. Błogosławieństwo w tym języku umieszczono w specjalnie w tym celu wybranej przestrzeni, na tle tekstu hebrajskiego.

Rozkwit

Rozkwit języka i literatury jidysz przypada na okres od końca XIX wieku do wybuchu II wojny światowej. Jidysz jako jedyny język nie będący oficjalnym językiem żadnego niepodległego kraju otrzymał (w roku 1927) swój oddział w PEN Clubie. Siedziba jidyszowego PEN Clubu mieściła się zarazem w trzech najważniejszych (w pierwszej połowie XX wieku) miastach Żydów aszkenazyjskich, czyli w Warszawie, Wilnie i Nowym Jorku[5] (obecnie już tylko w Nowym Jorku[6]).

Jidysz był jednym z czterech języków oficjalnych międzywojennej sowieckiej Białorusi (obok białoruskiego, polskiego i rosyjskiego) w okresie 1924–1938.[7]

Przed 1939 rokiem w Polsce wydawano pisma (m.in. „Hajnt", „Der Moment", „Fołks-Cajtung") i książki oraz produkowano filmy w jidysz (*Judeł gra na skrzypcach*, *Mateczka*, *Dybuk*).

Czasy powojenne

Po wojnie ukazywał się organ CKŻP „Dos Naje Leben". Bund wydawał „Fołks Cajtung" oraz dwujęzyczny „Biuletyn", Poalej Syjon – „Arbeter Cajtung", PPR – „Fołks Sztyme". Ukazywało się też pismo naukowe „Jidisze Szriftn", kwartalnik literacki „Literarisze Bleter", historyczne „Bleter far Geszichte".

Czasy współczesne

Liczbę obecnie mówiących w jidysz szacuje się na 3–4 miliony, głównie w USA, Izraelu (szczególnie pośród społeczności żydów ultraortodoksyjnych – *charedim*), Rosji, Ukrainie, Białorusi, Meksyku i Argentynie.

Amerykański plakat z czasów I wojny światowej z tekstem w jidysz

Ważną rolę w badaniach nad językiem jidysz, a także nad kulturą i historią Żydów, odgrywa instytut YIVO (od jid. ייִדישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט *Jidiszer Wisnszaftlecher Institut*, w angielskiej transkrypcji: *Yidisher Visnshaftlekher Institut* – Żydowski Instytut Naukowy), założony w 1925 roku w Wilnie, od 1940 roku z siedzibą w Nowym Jorku. Prace nad standaryzacją zostały rozpoczęte jeszcze przed II wojną światową przez zespół najbardziej wówczas kompetentnych w tej kwestii lingwistów, z założycielem YIVO – Maxem Weinreichem na czele. Standaryzacja języka była jednym z powodów powołania tej instytucji do życia. Między innymi w wyniku bezpośrednich bądź pośrednich działań YIVO można w ostatnim czasie zauważyć wzrost zainteresowania językiem jidysz na świecie, i to nie tylko w społecznościach żydowskich. Trend ten zauważalny jest także w Polsce, gdzie dotychczas wybitnym popularyzatorem literatury jidysz był Michał Friedman (zm. 2006), autor licznych przekładów najważniejszych dzieł powstałych w tym języku.

W 2006 roku nakładem wydawnictwa słowo/obraz terytoria ukazała się dwujęzyczna i bogato ilustrowana *Warszawska awangarda jidysz – antologia tekstów* pod redakcją Karoliny Szymaniak (ISBN 83-7453-711-6), która przedstawia jedno z najciekawszych zjawisk przedwojennej kultury jidysz w Polsce. W książce, oprócz manifestów, ekspresjonistycznych wierszy i poematów oraz krótkich utworów prozatorskich, znalazły się teksty podejmujące problematykę kina abstrakcyjnego, nowoczesnego malarstwa i rzeźby konstruktywistycznej.

Flaga jidysz

Na przełomie 2006/2007 roku nakładem wydawnictwa Austeria ukazał się reprint największego przedwojennego *Słownika polsko-jidysz* autorstwa Arona Marka (ISBN 978-83-89129-38-3), zaś pod koniec roku 2007 nakładem wydawnictwa Szolem Alejchem ukazał się drukiem pierwszy powojenny dwustronny *Słownik polsko-jidysz jidysz-polski* autorstwa Julii Makosz, zawierający około 12 tys. haseł (ISBN 978-83-914036-5-5).

Warto również nadmienić, iż słownik języka jidysz znajdujący się w Wikisłowniku jest – po uwzględnieniu, iż jedno hasło może mieć kilka znaczeń – największym tego typu słownikiem dostępnym w Polsce. Jest też jedynym w Polsce dostępnym online i największym pośród wszystkich innych wersji językowych Wiktionary.

Duży wkład w odkrywaniu na nowo kinematograficznej spuścizny języka jidysz ma Fundacja Ochrony Dziedzictwa Kultury Żydów „Wspólne Korzenie". Z jej inicjatywy w dniach 16–18 października 2006 roku odbyła się w Łodzi pierwsza edycja, a w dniach 23–25 września 2007 r. w Kazimierzu Dolnym oraz 23–25 października ponownie w Łodzi druga edycja Festiwalu Sztuki Filmowej Jidysz. Podczas festiwalu prezentowano wycinek ogromnego dorobku filmowego polskich Żydów, w tym dzieła ze ścisłego kanonu kina jidysz, niejednokrotnie częściej znane poza granicami kraju niż tu, gdzie powstały (*Dybuk* 1937, *Błazen purymowy* 1937, *Weseli biedacy* 1937, *Judeł gra na skrzypcach* 1936, *Mateczka* 1938, *Bezdomni* 1939, *List do matki* 1939, *Pięć miast* 1938).

Poza tym nieustannie od lat, częściowo w jidysz, drukowany jest dwutygodnik Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce „Dos Jidisze Wort – Słowo Żydowskie", a na scenie Państwowego Teatru Żydowskiego w Warszawie wystawiane są klasyczne sztuki literatury żydowskiej w tym języku.

Dla osób chcących uczyć się jidysz prowadzone są lektoraty języka na germanistyce uniwersytetów w Warszawie, Krakowie, Łodzi, Wrocławiu i Lublinie. W latach 2009-2016 w Toruniu działała pierwsza w Europie szkoła kształcąca na kierunku filologia hebrajska (Wyższa Szkoła Filologii Hebrajskiej). Na uczelni prowadzone były także kursy języka jidysz. Poza tym od roku 2002 w ramach Centrum Kultury Jidysz fundacji „Shalom" organizowane są corocznie Letnie Międzynarodowe Seminaria Języka Jidysz w Śródborowie z udziałem najwybitniejszych znawców i lektorów tego języka na świecie – w tym również profesorów YIVO. Dodatkowo Fundacja organizuje całoroczne kursy językowe, na różnych poziomach zaawansowania, w Warszawie i Łodzi. Niektóre artykuły w gazecie „Forwerts" ukazują się w jidysz.

Znani pisarze i poeci tworzący w języku jidysz

- Szolem Alejchem
- Szymon An-ski
- Szolem Asz
- Dawid Bergelson
- Chajim Nachman Bialik
- Aron Cajtlin
- Izi Charik
- Moszek Dłużnowski
- Icyk Fefer
- Mordechaj Gebirtig
- Jakub Glatsztejn
- Chaim Grade
- Icchak Kacenelson
- Mosze Kulbak
- Lejb Kwitko
- Aron Lejeles
- H. Lejwik
- Perec Markisz
- Józef Opatoszu
- Icchok Lejb Perec
- Melach Rawicz

- Kalman Segal
- Zusman Segałowicz
- Mendele Mojcher Sforim
- Isaac Bashevis Singer
- Izrael Jehoszua Singer
- Abraham Suckewer
- Symcha Symchowicz

Dialekty

Wyróżnia się dwie główne, historyczne odmiany języka jidysz:

- zachodnia – występowała przede wszystkim w Niemczech, ale też np. Holandii; praktycznie wymarła w XIX w.;
- wschodnia – występowała w Europie Środkowej i Wschodniej.

Współczesny jidysz ukształtował się na bazie tej drugiej.

Istnieją trzy podstawowe dialekty wschodniego jidysz, z których największe znaczenie mają pierwsze dwa:

- litewski – historycznie występował na terenie dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego (z głównym centrum w Wilnie);
- polski – historycznie występował na terenie Polski;
- ukraiński – historycznie występował na terenach obecnej Ukrainy i Mołdawii.

Wszystkie trzy dialekty są nadal kultywowane wśród dzisiejszych Żydów, w zależności od ich pochodzenia.

Istnieje też kilka odłamów i dialektów powstałych już po II wojnie światowej np. *Yinglish* – rodzaj slangu łączącego tradycyjny jidysz z angielskim[8], a także kilka systemów ortograficznych i kodyfikacji, przy czym najważniejszy wydaje się standard YIVO, bazujący na dialekcie litewskim i polskim, w którym konsekwentnie podawane są zapisywane na tej stronie przykłady. Z innych systemów ortograficznych należy wymienić ten stworzony w byłym Związku Radzieckim, używany obecnie w Rosji (m.in. w Żydowskim Obwodzie Autonomicznym) oraz innych krajach byłego ZSRR, pozostających aktualnie w tej strefie wpływów. Charakteryzuje się on przede wszystkim fonetycznym zapisem zapożyczeń hebrajskich (np. שאבעס zamiast tradycyjnego שבת – *szabes*), nieużywaniem końcowych wariantów liter oraz brakiem litery *pasech alef* – אַ, zamiast której konsekwentnie stosuje się zwykły *alef* א.

Zobacz też

- gwara warszawska
- języki żydowskie
- jidyszyzm

Przypisy

1. Z uwagi na podobieństwo językowe, w celu ułatwienia czytelnikowi zrozumienia tekstu, stosowany jest on często w publikacjach niemieckich.
2. Pisownia imion oryginalna, sprzed okresu kodyfikacji.
3. Paul Wexler. 1991. Yiddish – the fifteenth Slavic language. A study of partial language shift from Judeo-Sorbian to German (ss 9-150). *International Journal of the Sociology of Language*. Vol 91. DOI: https://doi.org/10.1515/ijsl.1991.91.9.
4. Pierwotnie jidysz tak jak hebrajski zapisywany był bez samogłosek. W podanym przykładzie, w celu ich oddania, użyto systemu wokalizacyjnego stosowanego w języku hebrajskim.
5. Association of Jewish Writers and Journalists in Warsaw www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Association_of_Jewish_Writers_and_Journalists_in_Warsaw.

6. Yiddish Pen Club www.yivoarchives.org/index.php?p=collections/controlcard&id=33599.
7. Arkadi Zeltser: Belarus (http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Belarus) (ang.). W: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe* [on-line]. YIVO Institute for Jewish Research, 2010. [dostęp 2018-07-29]. ; Кожинова, Алла Андреевна. 2017. Языки и графические системы Беларуси в периодот Октябрьской революции до Второй мировой войны (pp 133-156). *Studi Slavistici*. Vol 14. http://www.fupress.net/index.php/ss/article/download/21942/20141.
8. Popularny wśród żydowskiej młodzieży w USA.

Bibliografia

Historia literatury

- Shmeruk Chone, *Historia literatury jidysz*, Wrocław, Ossolineum 1992, ISBN 83-04-03991-5.

Słowniki

- Weinreich Uriel, *Modern English-Yiddish Yiddish-English Dictionary*, New York, YIVO (1968) 1990, ISBN 0-914512-45-5.
- Шапиро Моисей Альтерович, *Русско-еврейский (идиш) словарь*, Москва, Русский язык 1984 (drugie wydanie: 1989, ISBN 5-200-00427-6).
- Makosz J., *Słownik polsko-jidysz jidysz-polski*, Kraków: Szolem Alejchem, 2007, ISBN 978-83-914036-5-5, OCLC 189690396 (http://worldcat.org/oclc/189690396).

Źródła uzupełniające

- Mark Aron, *Pełny słownik polsko-żydowski – zestawiony według najnowszych źródeł*, Warszawa, Achisefer 1929. Reprint jako: *Słownik polsko-jidysz*, Kraków, Austeria 2007, ISBN 978-83-89129-38-3.

Podręczniki

- Weinreich Uriel, *College Yiddish*, New York, YIVO 1949.
- Sitarz M.J., *Jidysz – podręcznik nauki języka dla początkujących*, Kraków: UJ, 1995, ISBN 83-233-0865-9, OCLC 76297907 (http://worldcat.org/oclc/76297907).

Inne

- Geller E., *Jidysz – język Żydów polskich*, Warszawa: PWN, 1994, ISBN 83-01-11267-0, OCLC 69495066 (http://worldcat.org/oclc/69495066).
- Wexler Paul, *Yiddish – The Fifteenth Slavic Language. A Study of Partial Language Shift from Judeo-Sorbian to German*, [w:] „International Journal of the Sociology of Language” nr 91/1991, s. 9–150.

Linki zewnętrzne

- Wikipedia w języku jidysz
- Jidysz Lebt – projekt oparty na polskich Wikimediach
- JidyszLand (http://jidyszland.pl/) – projekt Fundacji Szalom
- Polona – Literatura Jidysz (http://polona.pl/search/collection/22/) – wybór dzieł najwybitniejszych autorów tworzących w języku jidysz przed II wojną światową, cyfrowa kolekcja Biblioteki Narodowej

- Centrum Kultury Jidysz – Centrum Tolerancji (http://www.shalom.org.pl/index.php?mid=8) – portal Fundacji Szalom
- Festiwalu Sztuki Filmowej Jidysz (http://www.festiwal.jewishlodz.org.pl)
- YIVO Institute for Jewish Research (http://www.yivoinstitute.org) – Żydowski Instytut Naukowy (ang.)
- פֿאָרווערטס (http://yiddish.forward.com/) – tygodnik „Forwerts” (jid.)
- וויִטער (http://yiddish.forward.com/vayter/) – „Wajter”, pismo dla osób uczących się języka; zawiera materiały audio (jid.)
- אַלגעמיינער זשורנאַל (http://www.algemeiner.net/generic.asp?cat=4) – „Algemejner żurnal” (jid.)
- די וועלט פֿון ייִדיש (http://yiddish.haifa.ac.il/) – The World of Yiddish: literatura, opowiadania etc.; zawiera materiały audio (http://yiddish.haifa.ac.il/Stories.html) (ang. • jid.)
- Słownik Harkavy'ego (http://www.cs.engr.uky.edu/~raphael/yiddish/harkavy/index.utf8.html) (ang. • jid.)
- Marek Hajda, *Prasa mniejszości narodowych w latach 1945–1989* (http://www.publikacje.edu.pl/publikacje.php?nr=2635)
- Magdalena Sitarz, *Jidysz – podręcznik nauki języka dla początkujących* (http://web.archive.org/web/20120417105517/http://www.cyf-kr.edu.pl/~ufsitarz/magda/podrecznik.pdf)
- Słownik polsko-jidysz (http://glosbe.com/pl/yi/)

Źródło: „https://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Jidysz&oldid=60253227”

Tę stronę ostatnio edytowano 2 lip 2020, 16:58. Tekst udostępniany na licencji Creative Commons: uznanie autorstwa, na tych samych warunkach (http:https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/deed.pl), z możliwością obowiązywania dodatkowych ograniczeń. Zobacz szczegółowe informacje o warunkach korzystania (http:https://foundation.wikimedia.org/wiki/Warunki_korzystania).